MONEDE PSEUDO-AUTONOME CALLATIENE DE TIP KTICTHC

STELUȚA GRAMATICU
și VIRGIL IONIȚĂ

Monedele pseudo-autonome de bronz, emise de Callatis în perioada secolelor II–III p.Chr., nu au mai constituit obiectul preocupărilor specialiștilor numismați încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când B. Pick, în *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1, Berlin, 1898, p. 107–111 (seria a V-a), le înseriase în grupuri de emisiuni din punct de vedere stilistic, precum și în funcție de imaginea zeității de pe avers: Athena, Demeter, Herakles, fără să se pronunțe în privința datării lor precise.

În acest studiu ne-am propus să analizăm numai emisiunile pseudo-autonome callatiene de tip KTICTHC, înregistrate de Pick la p. 110–111, nr. 289–296, cu capul lui Herakles pe avers, însoțit sau nu de legenda respectivă, având diferite reprezentări pe revers: zeița cetății, Cybele, Tyche, Athena și Hermes.

Având la dispoziție un număr de 53 de astfel de monede de bronz, dintre care 15 provin din colecția „Maria și dr. George Severeanu", și 38 de piese din colecția celui de-al doilea autor, le-am împărțit, în funcție de ștanța de avers, în 11 grupe de emisiuni diferențiate stilistic. Clasificarea emisiunilor și succesiunea lor stilistică nu sunt neapărat legate de o succesiune cronologică, sugestiile pentru o posibilă periodizare în timp urmând a fi formulate în final.

GRUPA I

1. A1 – R1 Av. Capul lui Herakles laureat spre dreapta. Cerc perlat.
Rv. KAΛΛA – TIANΩN. Zeița cetății cu coroană murală, șezând pe tron spre stânga, ține în mâna dreaptă o Nike, ce plutește spre stânga, având o ramură și o cunună, și cu brațul stâng sprijinit de spătarul înălțat al tronului. Cerc perlat.

a. AE ↙ 6,02 g; 19,7 mm; Col. Severeanu (inv. 7065/1520). Pl. I/1.
b. AE ↙ 5,58 g; 20,5 mm; Col. Severeanu (inv. 7068/1523). Pl. I/2.
c. AE ↙ 5,29 g; 20,4 × 21,4 mm; Col. Severeanu (inv. 7066/1521). Pl. I/3.
d. AE ↙ 4,60 g; 19,8 mm; Col. V. Ioniță. Pl. I/4.

Alte piese:
Pick – nr. 289/1, Copenhaga, editată ulterior în SNG Cop., 2.

nr. 289/2, BMC-Greek, *Thrace*, p. 22, nr. 8: AE 20 mm.

nr. 289/3, A. Blanchet, RN, 1892, p. 59, nr. 6: AE 19 mm.

nr. 289/4, Mus. Arigoni[1], 2, imp. gr. XXIII, 311 – piesa este descrisă de Pick la p. 116, nr. 321*: AE 20 mm. Acesta arată că este vorba de imaginea lui Herakles pe aversul piesei respective, avers ce nu fusese descris în lucrarea citată, iar piesa cu siguranță nu a fost bătută în vremea împăratului Caracalla.

SNG Cop., 2, *Thrace and Macedonia (Thrace)*, New Jersey, 1982, nr. 182: AE ↓ 5,73 g; zeița este trecută ca Tyche, cu trimitere la Pick, nr. 289/1 și la Argyropoulos, 1884 (catalog la care nu am avut acces). Piesa a fost datată în secolele II–III p.Chr.

C. Preda, BSNR, 70–74 (1976–1980), 1981, 124–128, p. 241, nr. 4: AE ↓ 3,81 g; 21 mm – descoperită la Ulmeni, jud. Ilfov (azi, jud. Călărași), fără comentarii asupra stării de conservare.

2. A1 – R2 Av. Ca mai sus.
Rv. ΚΑΛ – ΛΑΤΙΑΝΩΝ. Ca mai sus.

a. AE ↙ 5,47 g; 19,6 mm; Col. Severeanu (inv. 7069/1524). W. Knechtel, BSNR, 5, 1908, p. 31, nr. 3, a editat această piesă, care a fost achiziționată ulterior de G. Severeanu de la autorul articolului, împreună cu o mare parte din colecția acestuia. Pl. I/5.

Alte piese:

C. Moisil, CreștCol, oct.–dec. 1912, București (Col. Sutzu, I), p. 16, nr. 58; piesa a fost reluată de M.C. Sutzu, AARMSI, 35, 1913, 13, p. 364, nr. 17: AE 4,50 g; 22 mm.

L. Ruzicka, NZ, 50, 1917, p. 91, nr. 289: AE 5,47 g; 21 mm. Piesa se afla în colecția Muzeului Național de Antichități din București.

3. A1 – R3 Av. Ca mai sus.
Rv. ΚΑΛ – ΛΑ – ΤΙΑΝΩΝ. Ca mai sus.

a. AE ↙ 6,29 g; 20 mm; Col. Severeanu (inv. 1505). Moneda aparține depozitului funerar descoperit în mormântul de la Mangalia în 1927. Pl. I/6.

Alte piese:

Pick, nr. 289/5, cu o monedă din colecția muzeului de la Viena, ilustrată în pl. II, nr. 11, fără să fie precizat faptul că reprezintă o variantă. Piesa a mai fost publicată de Cimel. Vindob.[2], I, 72; XIV, 8; Eckhel Cat.[3], 53, 2; Mionnet[4], 2, 1822, p. 55, nr. 6; Arneth Sitzungsberichte, 9, 888, 2.

Mușmov, p. 23, nr. 214 și pl. I, 16, înseriază tipul ca atare, fără date tehnice.

L. Ruzicka, VHAD, 15, 1922, p. 228, nr. 289/2: AE 20 mm. Autorul menționează aici două piese, una din colecția sa, de 5,02 g, și cealaltă din colecția muzeului din Viena (cu nr. 7805).

4. A1 – R4 Av. Ca mai sus.
Rv. KAΛ – ΛA – ⊤IANΩN. Ca mai sus.

a. AE ↙ 4,77 g; 19,6 mm; Col. V. Ioniță. Pl. I/7.

5. A2 – R5 Av. Aceeași reprezentare, însă diferită stilistic, realizată cu o altă ștanță de avers.
Rv. KAΛΛA – TI – ANΩN. Ca mai sus.

a. AE ↓ 6,22 g; 19,9 mm; Col. V. Ioniță. Pl. I/8.

6. A2 – R6 Av. Ca mai sus.
Rv. KAΛΛATIA – NΩN. Zeița cetății cu coroană murală, șezând pe tron spre stânga, ține în mâna dreaptă o pateră și în mâna stângă un sceptru. Cerc perlat.

a. AE ↘ 4,95 g; 18,6 × 19,6 mm; Col. Severeanu (inv. 7063/1517). Moneda a fost editată, cu acordul dr. Severeanu, de către M.C. Sutzu, BSNR, 12, 1915, p. 160, nr. 6. Pl. I/9.

b. AE ↘ 4,05 g; 17,4 × 18,4 mm; Col. V. Ioniță. Pl. I/10.

Alte piese:
L. Ruzicka, NZ, 50, 1917, p. 91, nr. 289 a, descrie o piesă din colecția sa: AE 4,40 g; 18 mm.

Monedele din prima grupă, cu capul lui Herakles pe avers, însă fără legenda KTICTHC, sunt executate într-un stil artistic impecabil, remarcat de Pick, care le datează în introducerea catalogului emisiunilor callatiene la mijlocul secolului al II-lea p.Chr. Acestea au fost executate cu două ștanțe de avers și șase de revers, astfel: A1 – 4 rv.; A2 – 2 rv., neexistând deocamdată un revers comun pentru cele două aversuri. Nu excludem apariția și a altor ștanțe, deoarece reprezintă una dintre cele mai mari grupe de emisiuni.

Grupa I are o medie de greutate de cca 5,13 g, calculată pe un eșantion de 16 piese, dintre care numai 10 au fost prezentate de noi. Având în vedere faptul că acestea aparțin unui nominal de doi assaria, spre deosebire de cele pseudo-autonome de tip Demeter, al căror nominal este marcat prin sigla Γ la trei assaria, putem socoti că greutatea unui assarion este de cca 2,56 g. Nu este exclus ca media greutăților monedelor de doi assaria din această grupă să se situeze la cca 5,20 g, dar nu ne putem pronunța cu certitudine. Nu întâmplător cea mai grea piesă (6,29 g) face parte din depozitul funerar de la Mangalia, aceasta fiind luată direct de pe piață, la scurt timp după emiterea ei, în timp ce moneda cea mai „ușoară", care s-a păstrat vreme îndelungată în circulație, este aceea descoperită la Ulmeni, jud. Călărași, de numai 3,81 g.

Trebuie să remarcăm faptul că pentru monedele din grupa I, cunoscute într-un număr însemnat de exemplare, dar cu o arie destul de îngustă de descoperiri, limitată la Mangalia și împrejurimile ei, o excepție o constituie piesa aflată la

Ulmeni, jud. Călăraşi, cu o greutate sub medie, datorată probabil uzurii ca urmare a unei circulaţii îndelungate.

Tabelul I

Repartiţia greutăţilor monedelor din grupa I

3 – 4 g	4 – 5 g	5 – 6 g	6 – 7 g	MEDIA
3,81 g	4,05 g 4,40 g 4,50 g 4,60 g 4,77 g 4,95 g	5,02 g 5,29 g 5,47 g 5,47 g 5,58 g 5,73 g	6,02 g 6,22 g 6,29 g	5,13 g
1	6	6	3	
	TOTAL		16	

GRUPA II

1. A1 – R1 Av. K – T – I – CTHC. Capul lui Herakles laureat spre dreapta. Cerc perlat. Rv. KAΛΛA – TIANΩN. Cybele cu coroană murală mai puţin evidentă, şezând pe tron spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe spătarul tronului şi tympanon. Cerc perlat.

a. AE ↓ 5,71 g; 21,1 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. I/11.

b. AE ↓ 5,42 g; 20,6 × 21,4 mm; Col. Severeanu (inv. 1507). Piesa aparţine depozitului funerar descoperit în mormântul de la Mangalia, în 1927. Pl. I/12.

c. AE ↓ 5,07 g; 21 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. I/13.

d. AE ↓ 4,66 g; 21,4 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. I/14.

Alte piese:

Pick, nr. 294, menţionează aici legenda de avers scrisă astfel: KTI – CTHC, fapt care nu ne împiedică să atribuim emisiunea respectivă celei de a doua grupe, deoarece legenda respectivă s-ar putea reda şi în acest mod, fără prea multă acribie. La acest număr, Pick înseriază o singură piesă, de la München, fără să o ilustreze: AE 20 mm, care va fi editată ulterior în SNG München, 7.

C. Moisil, CreştCol, 31–34 (1920–1933), 1936 (Col. Sutzu, II), p. 32, nr. 291: AE 19 mm, slab conservată (nr. 656, 2044). Piesa, din păcate neilustrată, are o altă distribuire a legendei de pe avers (KTHC – THC), scrisă de altfel eronat. Asocierea unui astfel de avers (cu capul eroului spre dreapta) cu acest revers, cu aceeaşi distribuire a legendei care începe din partea stângă jos (şi nu din dreapta sus, ca la grupa III), precum şi exprimarea îndoielii autorului în privinţa redării cununii murale a zeiţei (care este bine imprimată în ştanţele de la grupa III), sunt argumente în favoarea încadrării monedei în această grupă. Dacă redarea legendei de pe avers nu se dovedeşte a fi o greşeală de editare, este probabilă existenţa unei variante de ştanţă.

SNG München, 7, nr. 247: AE ↙ 4,01 g, datată în secolele II–III p.Chr.

Cele patru monede prezentate de noi, cărora li se adaugă piesa din SNG München, 7, aparţin aceleiaşi emisiuni, cu aceeaşi ştanţă de avers şi de revers (A/ – R1) şi înregistrează o medie de greutate de cca 4,97 g, uşor inferioară celei din prima grupă, de unde valoarea unui assarion poate fi situată la cca 2,48 g. Valoarea respectivă este cu siguranţă influenţată şi de numărul mic de piese, dintre care cea mai grea este de 5,71 g, din colecţia lui V. Ioniţă, iar cea mai uşoară, de la München, cântăreşte numai 4,01 g.

Tabelul II

Repartiţia greutăţilor monedelor din grupa II

4 – 5 g	5 – 6 g	MEDIA
4,01 g 4,66 g	5,07 g 5,42 g 5,71 g	4,97 g
2	3	
TOTAL	5	

În virtutea structurii depozitului funerar descoperit la Mangalia în 1927, considerăm că monedele de acest tip constituie cea de-a doua grupă de emisiuni din seria KTICTHC. Acestea urmează aceeaşi linie stilistică, dar evident inferioară artistic, chiar puţin barbarizată. Media de greutate confirmă de asemenea poziţia acestei grupe.

GRUPA III

A/ – R1 Av. Începând din dreapta sus, KTIC – T – HC. Capul lui Herakles laureat spre dreapta. Cerc perlat.

Rv. Începând din dreapta sus, KAΛΛA – TIANΩN.

Cybele barbarizată, cu coroană murală, şezând pe tron cu spătar înalt spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe tympanon. Cerc perlat.

Ştanţa de revers a acestei emisiuni, III/R1, este comună cu cea a grupei următoare, III/R2.

↗ 5,22 g; 18,4 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. I/15.

A/ – R2 Av. Ca mai sus.

Rv. Începând din dreapta sus, KAΛΛA – TIANΩN. Cybele cu coroană murală, şezând pe o stâncă spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe tympanon. Cerc perlat.

Ştanţa de revers a acestei emisiuni, III/R2, este comună cu cea a grupei următoare, III/R2.

a. AE ↙ 4,88 g; 18,7 × 19,7 mm; Col. Severeanu (inv. 1511). Pl. I/16.

Alte piese:

Pick, nr. 295, menţionează o piesă de la St. Petersburg: AE 20 mm, fără ilustraţie. Deşi Pick descrie pentru avers o legendă uşor diferită (KTIC – THC), acest fapt nu este un impediment, deoarece legenda poate fi redată şi astfel.

L. Ruzicka, VHAD, 15, 1922, p. 228, nr. 295c, editează o piesă din colecţia sa: AE 3,97 g; 18 mm. Nu precizează poziţia capului lui Herakles – spre dreapta sau spre stânga, dar distribuţia legendei de pe avers, începând din dreapta sus, este KTIC – T – HC. Pentru revers, este notată legenda [K]ΑΛΛΑ – ΤΙΙΑΝ[ΩΝ], începând din dreapta, pe care o considerăm ca fiind editată eronat; prezenţa celor două litere iota în legenda transcrisă fără adverbul *sic* reprezintă cel mai probabil o greşeală de editare.

3. A1 – R3 Av. Ca mai sus.
Rv. Începând din stânga centru, ΚΑΛΛΑΤ – ΙΑ – ΝΩΝ, citindu-se de la dreapta la stânga, din interior.
Hermes nud, stând pe un berbec care aleargă spre stânga, ţine în mâna dreaptă punga şi sub braţul stâng kerykeionul. Cerc perlat.

a. AE ↙ 4,68 g; 19,4 × 20,3 mm; Col. Severeanu (inv. 1510). Piesa face parte din depozitul funerar descoperit la Mangalia în 1927. Pl. I/17.
b. AE ↙ 4,05 g; 18,7 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. I/18.
c. AE ↙ 3,98 g; 18,5 × 19,6 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. I/19.

Alte piese:

Pick, nr. 296 şi pl. II, 13, menţionează o piesă de la Imhoof-Blumer, I, AE 5,00 g; 21 mm.

Muşmov, p. 25, nr. 255* şi pl. I, nr. 22, fără date tehnice.

L. Ruzicka, NZ, 50, 1917, p. 92, nr. 296a şi pl. 27, nr. 296a, descrie o monedă din colecţia sa: AE 4,27 g; 17/20 mm. Aşa cum reiese şi din fotografie, piesa aparţine acestei emisiuni, însă autorul descrie legenda de pe revers ca fiind «KA – ΛΛΑΝΩΝ (so!)», începând din dreapta, precum şi atributele zeului inversate. Moneda este foarte slab păstrată, cu puţine elemente vizibile. De aceea nu credem că ar reprezenta un tip aparte de ştanţă de revers (R4?), deoarece slaba vizibilitate poate lăsa loc la diferite interpretări. Până la descoperirea şi editarea unei monede bine conservate, care să aibă o astfel de ştanţă de revers, preferăm să o încadrăm aici.

Grupa III inaugurează un nou tip de imagine pentru revers, Hermes pe un berbec, alături de reprezentarea tradiţională a Cybelei. Monedele au fost emise cu o ştanţă de avers şi trei pentru revers. Media de greutate a celor 8 piese, dintre care 5 prezentate de noi, este de 4,50 g, ceea ce permite estimarea greutăţii unui assarion la 2,25 g. Cea mai scăzută greutate o înregistrează o piesă din colecţia L. Ruzicka (3,97g), în timp ce piesa din colecţia V. Ioniţă atinge cea mai înaltă valoare, de 5,22 g.

Tabelul III

Repartiția greutăților monedelor din grupa III

3 – 4 g	4 – 5 g	5 – 6 g	MEDIA
3,97 g 3,98 g 4,05 g	4,27 g 4,68 g 4,88 g 5,00 g	5,22 g	4,50 g
3	4	1	
	TOTAL	8	

Prezența unei monede din grupa III în depozitul funerar de la Mangalia din 1927, precum și a ștanțelor comune de revers (R1, R2) dintre grupele III și IV, ne-au permis să situăm această grupă ca fiind ultima din depozit, cea cu care se încheie acesta.

GRUPA IV

1. A1 – R1 Av. Începând din stânga jos, KTIC – TH – C.
Capul lui Herakles laureat spre stânga. Cerc perlat.
Rv. Începând din dreapta sus ΚΑΛΛΑ – ΤΙΑΝΩΝ. Cybele barbarizată, cu coroană murală, șezând pe tron cu spătar înalt spre stânga, ține în mâna dreaptă o pateră și brațul stâng sprijinit pe tympanon. Cerc perlat.

Ștanța de revers a acestei emisiuni, IV/R1, este comună cu cea a grupei III/R1.

a. AE ↑ 4,83 g; 18,8 × 20 mm; Col. V. Ioniță. Pl. II/20.
b. AE ↑ 4,51 g; 19,5 mm; Col. V. Ioniță. Pl. II/21.
c. AE ↑ 2,99 g; 17,9 mm; Col. V. Ioniță. Pl. II/22.

Alte piese:

L. Ruzicka, VHAD, 15, 1922, p. 228, nr. 295b, menționează o piesă din colecția sa: AE 3,13 g; 18 mm, fără să o ilustreze. Acesta subliniază că anumite litere din legenda de pe revers, K, A, sunt redate barbarizat, cu forme specifice. În lipsa unei fotografii, nu ne putem da seama dacă aceasta reprezintă o altă ștanță de revers, diferită doar prin modul de scriere al literelor din legendă. Până la editarea unei astfel de monede, noi preferăm să o încadrăm deocamdată aici, păstrând o oarecare rezervă.

Numismatik Lanz München, Auktion 97. Münzen der Antike, 22 mai 2000, nr. 124: AE 4,49 g, datată în secolele II–III p.Chr., cu trimitere la Pick, 293.

Pe Internet – danner pc gesteuerte systeme, Moesia, nr. 126: AE 4,09 g, datat în secolele II–III p.Chr., cu trimitere la Pick, 293.

2. A1 – R2 Av. Ca mai sus.
Rv. Începând din dreapta sus ΚΑΛΛΑ – ΤΙΑΝΩΝ.

Cybele, cu coroană murală, şezând pe o stâncă spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe tympanon. Cerc perlat.

Ştanţa de revers a acestei emisiuni, IV/R2, este comună cu cea a grupei III/R2.

a. AE ↙ 4,25 g; 18,6 × 20,6 mm, Col. V. Ioniţă. Pl. II/23.

3. A1 – R3 Av. Ca mai sus.
Rv. Diferit de cel precedent prin dimensiunile tympanonului.

a. AE ↗ 4,65 g; 19–20 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. II/24.
b. AE ↗ 4,21 g; 19,3 mm; Col. Severeanu (inv. 7061/1515). Pl. II/25.
c. AE ↗ 3,66 g; 18,1 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. II/26.

4. A1 – R4 Av. Ca mai sus.
Rv. Diferit de cel precedent prin dimensiunile tympanonului, acesta fiind evident mai mic.

a. AE ↑ 5,43 g; 19–20 mm; col. V. Ioniţă. Pl. II/27.
b. AE ↑ 4,59 g; 19,6 mm; col. V. Ioniţă. Pl. II/28.
c. AE ↑ 4,06 g; 19,8 mm; col. Severeanu (inv. 7099/1514). Pl. II/29.

Alte piese:

Hauck and Aufhäuser, Versteigerung von Münzen und Medaillen. Katalog nr. 14/6–7 oct. 1998, München, nr. *24, cu trimitere la Pick, 293: AE 4,67 g, datată în secolul al III-lea p.Chr.

SNG XI. *The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, nr. 866: AE ↑ 4,16 g, fără datare.

Alte piese editate, dar neilustrate, care ar putea avea reversurile R1 – R4:

Pick, nr. 293/1, menţionează o piesă din Berlin Cat.[5] 49, 16;

Pick, nr. 293/2, a doua piesă este din colecţia muzeului de la Viena, care a fost editată în Eckhel Syll. 24, Arneth Sitzungsberichte, 9, 888, 3.

C. Moisil, CreştCol, oct.– dec. 1912, p. 15, nr. 57 (Col. Sutzu, I): AE 4,85 g; 20 mm. Autorul trimite la Pick, 294, dar din descrierea pe care o face monedei reiese că aceasta aparţine nr. 293.

C. Moisil, CreştCol, (1938–1942), 1944, p. 12, nr. 113: AE 20 mm, uzată, descoperită la Mangalia (inv. 14870). Piesa ar corespunde acestei grupe, dar lipsa ilustraţiei, precum şi descrierea legendei KTHC – KTI – C pe avers, datorată unei greşeli de tipar, după părerea noastră, ne împiedică să atribuim cu certitudine moneda acestei grupe. Însă acest tip de avers, cu capul lui Herakles spre stânga, combinat cu acest revers, cu aceeaşi descriere (din păcate, fără precizarea începutului legendei, de la stânga jos sau dreapta sus), cu aceeaşi pauză în distribuirea legendei (ΚΑΛΛΑ–ΤΙΑΝΩΝ), sunt argumente în favoarea atribuirii monedei acestei grupe de emisiuni.

O. Iliescu, CreştCol, 19, ian.–martie 1967, p. 7, nr. 22: AE 4,77 g; 20 mm (I/53/20). Autorul trimite la Pick, 292, dar descrierea piesei se încadrează la 293.

5. A1 – R5 Av. Ca mai sus.
Rv. Începând din dreapta sus, ΚΑΛΛΑΤΙ – Α – ΝΩΝ.

Cybele, cu coroană murală, şezând pe un tron, cu spătar înalt, spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe tympanon. Cerc perlat.

a. AE ↑ 5,05 g; 19,7 mm; Col. Severeanu (inv. 7060/1513). Pl. II/30.
b. AE ↑ 4,98 g; 20,6 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. II/31.
c. AE ↑ 4,07 g; 19,6 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. II/32.
d. AE ↑ 3,95 g; 19,9 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. II/33.
e. AE ↑ 3,42 g; 19,6 mm; Col. Severeanu (inv. 7059/1512). Pl. II/34.

Alte piese:

C. Moisil, CreştCol, oct. – dec. 1912, (Col. Sutzu, I), p. 16, nr. 59: AE 3,70 g; 20 mm, bine conservată. Moneda a fost reluată de M.C. Sutzu în AARMSI, 35, 1913, 13, p. 365, nr. 18.

E. Petac, BSNR, 86–87 (1992–1993), 1996, p. 319, nr. 5: AE ↑ 5,8 g; 20 mm; moneda a fost descoperită în com. Limanu, jud. Constanţa.

Alte piese editate, dar neilustrate, care aparţin acestei grupe (cu R1 – R5):

Muşmov, p. 25, nr. 255, menţionează acest tip, fără să precizeze distribuirea legendelor de avers şi revers sau să o ilustreze. Noi optăm pentru o asemenea încadrare, pentru că această combinaţie (cap Herakles st. av./Cybele, cu pateră şi tympanon rv.) nu apare decât la această grupă.

R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6, 1973, p. 370–371, publică un depozit monetar, depus într-un mormânt de înhumaţie descoperit la Neptun (Mangalia Nord), jud. Constanţa, în cursul săpăturilor de salvare din necropola romană timpurie. Acesta este alcătuit din opt monede, dintre care trei piese pseudo-autonome callatiene, două monede tomitane şi trei emisiuni imperiale romane. Monedele emise de Callatis sunt:

– nr. 193: AE ↗ 5,88 g; 20 mm, mult tocită (inv. 3542),
– nr. 194: AE ↑ 4,06 g; 20 mm, puţin tocită (inv. 3543),
– nr. 195: AE ↑ 4,59 g; 20 mm, foarte tocită (inv. 3544), toate având aceeaşi trimitere la Pick, 293.

Maria Munteanu, R. Ocheşeanu, Pontica, 8, 1975, p. 194, editează monede din colecţia numismatică a MINAC:

– nr. 43: AE ↑ 2,08 g; 18 mm, foarte mult tocită, descoperită la Pecineaga, jud. Constanţa (inv. 515),
– la nr. 39 şi 42 figurează aceeaşi piesă, care se încadrează aici, conform informaţiilor oferite de colegul nostru G. Talmaţchi: AE ↑ 4,45 g; 20 mm, mult tocită, descoperită la Pecineaga, jud. Constanţa (inv. 526).

Elena Bârlădeanu-Zavatin, Pontica, 10, 1977, p. 128–152, prezintă inventarul funerar al unor morminte săpate în 1974, între Mangalia şi staţiunea Saturn. În două dintre acestea au fost descoperite monede de acest tip:

– p. 128: AE ↗ 5,30 g; 21 mm, tip Pick, 293, datată în epoca Antoninilor (M1),
– p. 129: AE ↗ 4,45 g; 19 mm, tip Pick, 293, datată în epoca Antoninilor (M2).

După grupa I, aceasta este cea mai bogată în emisiuni. Noi avem un număr de 15 exemplare, cărora li se mai alătură încă alte 15 piese din literatura de specialitate. Monedele au fost bătute cu o ştanţă de avers şi cinci pentru revers, pe care imaginea Cybelei diferă prin modul de redare, mai mult sau mai puţin barbarizată, sau prin detalii minore. De asemenea şi imaginea lui Herakles de pe avers este mult diferită, barbarizată, caracteristică remarcată şi semnalată de Pick în catalogul său. Important este însă faptul că există între grupele III şi IV două ştanţe de revers comune, asigurând astfel succesiunea lor stilistică.

În ceea ce priveşte greutatea monedelor, deşi avem un eşantion semnificativ de 31 de piese, aceasta poate fi uşor influenţată. Astfel, media de greutate calculată pe întreg lotul de piese este de 4,35 g, determinând valoarea unui assarion la 2,17 g. Dacă renunţăm în calcul la monedele cu greutatea cea mai mică (2,08 g; 2,99 g), bazându-ne doar pe un eşantion de 29 de piese, media ponderală se situează la 4,48 g, cu un assarion de 2,24 g. În acest ultim caz, se păstrează media de greutate a grupei precedente, ceea ce pare mai plauzibil. Cea mai grea monedă, cu 5,88 g, face parte din depozitul funerar de la Neptun (Mangalia Nord), în timp ce cea mai uşoară piesă, de 2,08 g, provenind probabil din circulaţie, a fost descoperită la Pecineaga, jud. Constanţa şi se păstrează la MINAC.

Tabelul IV

Repartiţia greutăţilor monedelor din grupa IV

2 – 3 g	3 – 4 g	4 – 5 g	5 – 6 g	MEDIA
2,08 g	3,13 g	4,06 g	5,05 g	4,35 g
2,99 g	3,42 g	4,06 g	5,30 g	
	3,66 g	4,07 g	5,43 g	
	3,70 g	4,09 g	5,80 g	
	3,95 g	4,16 g	5,88 g	
		4,21 g		
		4,25 g		
		4,45 g		
		4,45 g		
		4,49 g		
		4,51 g		
		4,59 g		
		4,59 g		
		4,65 g		
		4,67 g		
		4,77 g		
		4,83 g		
		4,85 g		
		4,98 g		
2	5	19	5	
		TOTAL	31	

Deşi reprezintă cea mai mare grupă de emisiuni, aria de descoperire a monedelor se restrânge în jurul Mangaliei, spre staţiunile Neptun şi Saturn, în comunele Pecineaga şi Limanu (jud. Constanţa).

GRUPA V

1. A1 – R1 Av. Începând din stânga jos, KTIC THC . Capul lui Herakles, acoperit cu pielea leului din Nemeea, spre dreapta. Cerc perlat.
Rv. Începând din stânga jos, KAAA – ATIANΩN. În câmp stânga jos, B. Tyche, cu kalathos, stând spre dreapta şi privind spre stânga, ţine în mâna dreaptă o cârmă şi pe braţul stâng cornul abundenţei. Cerc perlat.

a. AE ↗ 5,19 g; 21,1 × 22 mm; Col. Severeanu (inv. 7062/1516). Pl. II/35.
b. AE ↗ 5,84 g; 23,4 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. II/36.

Alte piese:

Pick, nr. 290, menţionează o singură piesă, editată de Pellerin, Recueil I[6], 36, 5, şi preluată de Mionnet, I[7], p. 354, nr. 4: AE 4,82 g; 20 mm.

C. Moisil, CreştCol, oct.– dec. 1912 (Col. Sutzu, I), p. 15, nr. 55: AE 5,83 g; 21 mm.

În DID, I, pl. III, nr. 10 şi pl. VI, nr. 10 (av.), este ilustrată o monedă cu aceeaşi ştanţă de avers şi revers, probabil din colecţia MNA.

2. A1 – R2 Av. Ca mai sus.
Rv. KAAAA – TIANΩN. În câmp stânga sus, B. Ca mai sus.

L. Ruzicka, ZfN, 30, 1913, p. 12, nr. 290a şi pl. VIII, nr. 12: AE 4,90 g; 23 mm.

O. Iliescu, CreştCol, 1, ian.– iun. 1961, p. 391, nr. 58: AE 4,48 g; 20 mm, descoperită la Mangalia (1588).

Alte piese neprecizate (cu R1 – R2):

Muşmov, p. 22, nr. 204, fără ilustraţie.

Această grupă, cu capul lui Herakles pe avers, purtând pielea leului din Nemeea, a fost emisă cu o ştanţă de avers şi două pentru revers. Noi avem două monede cu reversul R1; pentru reversul R2, am înseriat piesele publicate de L. Ruzicka şi O. Iliescu.

Caracteristicile acestei grupe, dincolo de imaginea de pe avers destul de puţin întâlnită în iconografia emisiunilor pseudo-autonome emise de cetăţile greceşti vest-pontice, constau în forma rectangulară a literei sigma din legenda de pe avers şi imprimarea siglei B, respectiv a nominalului pe revers, caracteristici ce se regăsesc şi pe emisiunile grupelor târzii IX şi X.

Pe un eşantion de 6 piese, media de greutate este foarte înaltă, situându-se la cca 5,17 g, şi deci la un assarion de cca 2,58 g. Chiar şi greutatea arată că este vorba de o serie mică, limitată. Cea mai grea piesă, de 5,84 g, provine din colecţia V. Ioniţă, iar cea mai uşoară, de 4,48 g, descoperită la Mangalia, se păstrează în colecţiile numismatice ale Academiei Române.

Tabelul V

Repartiţia greutăţilor monedelor din grupa V

4 – 5 g	5 – 6 g	MEDIA
4,48 g 4,82 g 4,90 g	5,19 g 5,83 g 5,84 g	5,17 g
3	3	
	TOTAL	6

Pl. I. Monede din grupele I (1–10), II (11–14) şi III (15–19).

Pl. II. Monede din grupele IV (20–34), V (35–36) şi VI (37–38).

Pl. III. Monede din grupele VI (39–42), VII (43), VIII (44–48), IX (49–50), X (51) şi XI (52–53).

– R1 Av. KTIC – TH – C. Capul lui Herakles laureat spre stânga. Cerc perlat.
Rv. KAΛ – Λ – ATIANΩN.
Zeiţa cetăţii, cu coroană murală, şezând pe tron spre stânga, ţine în mâna dreaptă o mică Nike, ce pluteşte spre stânga, având o cunună şi o ramură, şi cu braţul stâng sprijinit pe spătarul tronului. Cerc perlat.

AE ↑ 4,16 g; 19,2 × 20,2 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. II/37.
AE ↑ 4,06 g; 19,3 × 20,1 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. II/38.

Alte piese:

Maria Munteanu, R. Ocheşeanu, Pontica, 8, 1975, p. 194, nr. 40: AE ↑ 4,06 g; 20 mm; foarte mult tocită, descoperită la Pecineaga, jud. Constanţa (inv. 555), cu trimitere la Pick, av. 293/rv. 289.

– R2 Av. Ca mai sus.
Rv. KAΛ – ΛA – TIANΩN. Ca mai sus.

AE ↓ 4,53 g; 20,5 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/39.

Alte piese:

Maria Munteanu, R. Ocheşeanu, Pontica, 8, 1975, p. 194, nr. 41: AE ↓ 5,12 g; 21 mm, foarte tocită, descoperită la Pecineaga, jud. Constanţa (inv. 487).

– R3 Av. Ca mai sus.
Rv. KAΛΛA – TIANΩN. Zeiţa cetăţii, cu coroană murală, şezând pe tron spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe spătarul tronului. Cerc perlat.

AE ↓ 5,22 g; 20 × 20,7 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/40.

– R4 Av. Ca mai sus.
Rv. KAΛΛA – TIANΩN. Cybele, cu coroană murală, şezând pe tron spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe spătarul tronului. La picioarele zeiţei, protoma unui leu sărind spre stânga. Cerc perlat.

AE ↑ 4,75 g; 22,1 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/41.
AE ↑ 4,65 g; 21,3 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/42.

Alte piese:

L. Ruzicka, ZfN, 30, 1913, p. 12, nr. 295a şi pl. 8, nr. 13: AE 20 mm.

L. Ruzicka, NZ, 50, 1917, p. 92, nr. 295a şi pl. 27, are o piesă în colecţia sa: AE 4,80 g; 18–19 mm. Acesta o descrie pe Cybele ca având braţul stâng sprijinit pe timpanon, acesta fiind probabil confundat de autor cu spătarul tronului.

Pe Internet a fost lansată imaginea unei astfel de emisiuni, fără adresa celui care a lansat-o, precum şi fără detalii tehnice.

Alte piese din această grupă, cu revers neprecizat (R1 – R4):

L. Ruzicka, NZ, 50, 1917, p. 92, nr. 295a, în notă descrie o piesă: AE 3,50 g, care are aceeaşi imagine ca la reversul R4, dar care pare să aibă o altă pauză în legendă: [KAΛΛ] – A[TI]ANΩ[N], aşa cum este redată la R1. De asemenea, autorul menţionează că leul de la picioarele zeiţei este nesigur. În virtutea slabei conservări a monedei, am preferat să o trecem aici cu revers neprecizat. Dacă distribuţia legendei de revers însoţită de imaginea Cybelei va fi confirmată şi de alte descoperiri, nu ne rămâne decât să mai înregistrăm o ştanţă de revers (R5).

În ceea ce priveşte grupa VI, reversurile acesteia se schimbă radical revenind la vechea reprezentare a zeiţei cetăţii (cu Nike) sau la o Cybele fără tympanon, numai cu pateră, însoţită fiind de protoma unui leu aflată la picioarele ei. Emisiunea a fost bătută cu o ştanţă de avers şi patru pentru revers.

Greutatea celor şase piese prezentate de noi, cărora li se adaugă încă alte patru din literatura de specialitate, ajunge la o medie de 4,48 g, astfel încât un assarion ar fi cântărit 2,24 g.

Tabelul VI

Repartiţia greutăţilor monedelor din grupa VI

3 – 4 g	4 – 5 g	5 – 6 g	MEDIA
3,50 g	4,06 g 4,06 g 4,16 g 4,53 g 4,65 g 4,75 g 4,80 g	5,12 g 5,22 g	4,48 g
1	7	2	
	TOTAL	10	

Cea mai scăzută greutate, de numai 3,50 g, este cea a unei monede din colecţia L. Ruzicka, piesă destul de controversată până la confirmarea ei de către noi descoperiri. La polul opus se situează un exemplar din colecţia V. Ioniţă, de 5,22 g. Dacă renunţăm să socotim piesa lui L. Ruzicka, limitându-ne numai la 9 exemplare, media de greutate urcă impresionant la 4,59 g. Valorile acestei grupe, influenţate mai mult sau mai puţin de numărul de piese, se încadrează în limitele normale de greutate ale emisiunilor grupelor III şi IV.

GRUPA VII

1. A1 – R1 Av. Începând din stânga jos, KTIC – THC.
Capul lui Herakles laureat spre stânga. Cerc perlat.
Rv. KA – ΛΛA – [TI]ANΩ – N, cu ultima literă în exergă.

Cybele cu coroană murală şezând pe tron spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi în braţul stâng sprijinit pe tympanon, un sceptru. Cerc perlat.

a. AE ↓ 4,99 g; 19,4 × 20,1 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/43.

Alte piese:

Pick, nr. 293a, înseriază aici o monedă din colecţia muzeului de la Copenhaga, Ramus[8] I, 98, 1: AE 4,50 g; 20 mm, fără ilustraţie, şi descrie o altă distribuţie a legendei de revers: ΚΑΛΑΑ – ΤΙΑΝΩ – Ν. Nu se precizează dacă N final este în exergă sau în câmp. Piesa a fost reeditată în SNG Cop., 2, *Thrace and Macedonia, (Thrace)*, New Jersey, 1982, nr. 183: AE ↓ 4,50 g, datată în secolele II–III p.Chr., cu aceeaşi distribuţie a legendei pe revers ca a tipului nostru, cu trimitere la Pick, 293a, I.

2. A1 – R2 Av. Ca mai sus.

Rv. În exergă, ΚΑΛΑΑΤΙ / ΑΝΩΝ.

Hermes nud, pe un berbec care aleargă spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pungă şi sub braţul stâng kerykeionul. Cerc perlat.

Ştanţa de revers a acestei emisiuni, VII/R2, este comună cu cea a grupei următoare, VIII/R2.

L. Ruzicka, NZ, 50, 1917, p. 92, nr. 296b şi pl. 28, nr. 296b: AE 4,30 g; 19 mm, editează o monedă din colecţia sa.

Maria Munteanu, R. Ocheşeanu, Pontica, 8, 1975, p. 194, nr. 44: AE ↑ 21 mm, fragment, tocită, descoperită la Pecineaga, jud Constanţa (inv. 514); cu trimitere la Pick, 296. Conform informaţiei date de colegul nostru G. Talmaţchi, de la MINAC, piesa se încadrează în această serie.

Pentru grupa VII noi avem o singură monedă (A1 – R1), căreia i se alătură alte trei piese din literatura de specialitate. Acestea au fost emise cu o ştanţă de avers şi două pentru revers. Din studiul lui L. Ruzicka reiese faptul că există un revers comun (R2) între grupele VII şi VIII, fapt confirmat şi de existenţa altor monede de acest tip în colecţiile de la Constanţa, asigurând astfel succesiunea lor stilistică.

Tabelul VII

Repartiţia greutăţilor monedelor din grupa VII

4 – 5 g	MEDIA
4,30 g 4,50 g 4,99 g	4,59 g
TOTAL	3

Pentru calcularea mediei de greutate nu avem la dispoziţie decât trei monede, care dau o valoare înaltă de 4,59 g, cu un assarion de 2,29 g. Nu credem că media

acestei serii este într-adevăr înaltă, ci doar influențată de numărul mic de piese și că se situează în general în normele de greutate ale grupelor precedente (III, IV, VI)

GRUPA VIII

1. A1 – R1 Av. KTIC – THC. Capul lui Herakles laureat spre stânga. Cerc perlat.
Rv. KAΛ• – ΛA – TIAN[ΩN]. Cybele, cu coroană murală, șezând pe tron fără spătar, spre stânga, ține în mâna dreaptă o mică Nike, ce plutește spre stânga, având o cunună în dreapta și o ramură în stânga; brațul stâng sprijinit pe tympanon, un sceptru. Cerc perlat.

a. AE ↗ 4,58 g; 19,8 mm; Col. V. Ioniță. Pl. III/44.
b. AE ↗ 3,37 g; 20 mm; Col. V. Ioniță. Moneda este foarte uzată, abia distingându-se tipul descris, lăsând posibilitatea ca ea să aparțină și unei alte ștanțe de revers. Pl. III/45.

2. A1 – R2 Av. Ca mai sus.
Rv. În exergă, KAΛΛAT[I]/ANΩN.
Hermes nud, pe un berbec care aleargă spre stânga, ține în mâna dreaptă punga și sub brațul stâng kerykeionul. Cerc perlat.

Ștanța de revers a acestei emisiuni, VIII/R2, este comună cu cea a grupei precedente VII/R2.

a. AE ↗ 4,59 g; 19-20 mm; Col. V. Ioniță. Pl. III/46.
b. AE ↗ 4,47 g; 19,3 mm; Col. V. Ioniță. Pl. III/47.
c. AE ↗ 4,24 g; 20,4 mm; Col. V. Ioniță. Pl. III/48.

Alte piese:

Gerhard Hirsch – Münzen und Medaillen, Auktion 179, 21–25 sept. 1993, München, nr. 198: AE 19 mm. Din ilustrație reiese că este aceeași cu cea de mai sus. Însă autorul descrie eronat imaginea de pe revers ca fiind un călăreț spre stânga (nu Hermes pe berbec) și datează fără nici un argument moneda în secolele III–II a.Chr.

Există și alte monede cu acest avers, menționate în literatura de specialitate, dar care, în lipsa ilustrației, nu pot fi încadrate cu certitudine într-o grupă dintre cele două cu revers comun, VII și VIII.

C. Moisil, CreștCol, oct.–dec. 1912, (Col. Sutzu, I), p. 16, nr. 60: AE 4,45 g; 19 mm. Moneda a fost reluată de M.C. Sutzu în AARMSI, 35, 1913, 13, p. 365, nr. 19. Cu aceleași elemente pe avers, cu aceeași pauză în legendă, dar fără ilustrația care să ne permită o certă încadrare a ei, moneda este descrisă incomplet de autor în ceea ce privește reversul: KAΛΛAT jos, cu Hermes pe berbec.

O. Iliescu, CreștCol, 19, ian.– martie 1967, p. 7, nr. 23: AE 4,35 g; 21 mm (I/53/21), cu trimitere la Pick, 296.

Grupa VIII se înrudește cu seria precedentă nu numai prin imaginea lui Hermes pe berbec, ci și prin stilul reprezentării Cybelei, cu Nike, tympanon și

sceptru. Aceasta continuă modul de redare al Cybelei, confirmând succesiunea lor stilistică. Monedele au fost bătute cu o ştanţă de avers şi două pentru revers, dar este posibil să mai apară şi alte tipare.

Pe un eşantion de şapte piese, dintre care cinci au fost prezentate de noi, iar două sunt neprecizate între grupele VII şi VIII, media de greutate este de 4,29 g, cu un assarion de 2,14 g. Dacă nu luăm în calcul moneda foarte uzată din colecţia V. Ioniţă, de numai 3,37 g, media ajunge la 4,44 g şi determină greutatea unui assarion la 2,22 g. Cu toate acestea, este evidentă o scădere a greutăţii monedelor de doi assaria începând cu această grupă.

Tabelul VIII

Repartiţia greutăţilor monedelor din grupa VIII

3 – 4 g	4 – 5 g	MEDIA
3,37 g	4,24 g 4,35 g 4,45 g 4,47 g 4,58 g 4,59 g	4,29 g
1	6	
TOTAL	7	

GRUPA IX

1. A1 – R1 Av. KTIC THC . Capul lui Herakles spre dreapta, purtând pielea leului din Nemeea înnodată la gât. Cerc perlat.
Rv. KAΛΛAT – IANΩN. În câmp dreapta jos, B. Tyche, fără kalathos, stând din faţă şi privind spre stânga, ţine în mâna dreaptă o cârmă şi pe braţul stâng cornul abundenţei. Cerc perlat.

a. AE ↗ 4,54 g; 19 × 21 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/49.

Alte piese:
Pick, nr. 291, menţionează o piesă de la Lobbecke: AE 3,82g; 20 mm.

2. A1 – R2 Av. Ca mai sus.
Rv. KAΛΛATI – ANΩN. În câmp dreapta sus, B.
Cybele, cu coroană murală, şezând pe tron spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe tympanon. Cerc perlat.

a. AE ↗ 4,26 g; 20,5 × 22,2 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/50.

Alte piese:
Pick, nr. 292/1, menţionează o piesă editată de Mionnet, I, 354, 5, preluată de la D. Sestini, *Lettere et dissert.* 9[9], 73, şi Millin, 6, Abb.: AE 4,43 g; 20 mm, ilustrată în pl. II, 12.

Pick, nr. 292/2, aminteşte o piesă de la Sofia, fără nici o informaţie tehnică, fiind posibil ca aceasta să fie publicată, în 1912, de N. Muşmov.

Muşmov menţionează şi ilustrează două monede de acest tip: la p. 22, nr. 205 şi pl. XII, nr. 15; la p. 24, nr. 242 şi pl. I, nr. 21. Acestea au aceeaşi ştanţă cu cea a lui Pick şi cu piesa noastră.

C. Moisil, CreştCol, oct. – dec. 1912 (Col. Sutzu, I), p. 15, nr. 56: AE slab păstrată, 21 mm, cu trimitere la Pick, 292. A fost încadrată la această ştanţă deoarece corespunde pauza din legenda de pe revers şi poziţia siglei B în câmpul din partea dreaptă sus.

Grupa IX de emisiuni de tip KTICTHC a fost emisă cu o ştanţă de avers şi două pentru revers. Cu doar patru piese la dispoziţie, media de greutate se situează la cca 4,26 g, cu un assarion de 2,13 g. În ciuda numărului mic de piese, această serie pare să se înscrie în procesul de scădere a greutăţii monedelor sesizat şi în grupa anterioară.

Tabelul IX

Repartiţia greutăţilor monedelor din grupa IX

3 – 4 g	4 – 5 g	MEDIA
3,82 g	4,26 g 4,43 g 4,54 g	4,26 g
1	3	
TOTAL	4	

Pe lângă imaginea de pe avers, mai rar întâlnită în iconografia emisiunilor pseudo-autonome ale cetăţilor vest-pontice, seria IX prezintă unele trăsături comune cu grupele V şi X: forma rectangulară a literei sigma din legenda de pe avers şi imprimarea nominalului pe revers (sigla B).

GRUPA X

1. A1 – R1 Av. KTIC – CTHC (sic). Capul lui Herakles laureat spre dreapta. Cerc perlat.
Rv. KAAA – A[T] – IANΩN. În câmp dreapta, sub tron, B.
Athena, cu coif, şezând pe tron spre stânga, ţine în mâna dreaptă o mică Nike, ce pluteşte spre stânga, având în mâini o cunună şi o ramură şi îşi sprijină braţul stâng pe spătarul tronului. Cerc perlat.

a. AE ↗ 4,55 g; 19,6 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/51.

Alte piese:

Muşmov menţionează o monedă de acest tip la p. 24, nr. 234, cu legenda de avers KTIΣΣTHΣ (sic) şi pe revers cu Athena, cu sigla B sub tron. Din păcate,

această monedă nu este ilustrată pentru o confirmare suplimentară şi nu are nici alte informaţii tehnice.

Greutatea piesei, de 4,55 g, cu un assarion de 2,27 g, nu poate fi considerată etalon al întregii emisiuni, pe care o bănuim a fi destul de târzie. Dincolo de trăsăturile comune cu grupele V şi IX: forma rectangulară a lui sigma pe avers şi imprimarea nominalului pe revers, trebuie să evidenţiem faptul că legenda de pe avers este scrisă eronat cu două litere sigma în mijloc, aceasta reprezentând încă un element care pledează pentru datarea târzie a emisiunii.

GRUPA XI

I. A1 – R1 Av. Începând din dreapta sus, KTICTH – C. Capul lui Herakles laureat spre dreapta. Cerc perlat.
Rv. ΚΑΛΑΑ – ΤΙΑΝΩΝ. Cybele, cu coroană murală, şezând pe tron spre stânga, ţine în mâna dreaptă o pateră şi braţul stâng sprijinit pe tympanon. Cerc perlat.

a. AE ↙ 4,88 g; 18,8 × 19,7 mm; Col. V. Ioniţă. Pl. III/52.
b. AE ↙ 4,15 g; 18,6 × 19,6 mm; Col. Severeanu (inv. 7064/1518). Pl. III/53.

Aceste monede aparţin unui tip diferit de ştanţe de avers şi de revers, sunt deosebite din punct de vedere stilistic de restul emisiunilor descrise şi nici nu au fost semnalate de Pick sau L. Ruzicka. Media de greutate a celor două monede pe care le avem este de 4,53 g, pe baza căreia un assarion poate fi estimat la 2,26 g, valori ce se situează în limitele obişnuite ale acestor emisiuni.

În catalogul emisiunilor monetare ale cetăţii Callatis, B. Pick plasează monedele executate într-un stil artistic deosebit (nr. 289) şi pe care noi le-am aşezat în grupa I, la mijlocul secolului al II-lea p.Chr.

Pentru o datare generală a emisiunilor pseudo-autonome, cu capul lui Herakles pe avers, în vremea lui Antoninus Pius, se pronunţa şi C. Preda încă din 1958[10]. Plecând de la faptul că emisiunile cunoscute[11] ale atelierului callatian din această perioadă sunt imprimate pe avers cu bustul împăratului, iar pe revers cu capul lui Herakles, însoţit de litera K, acesta a propus emiterea tuturor monedelor pseudo-autonome, cu chipul eroului pe avers, în vremea acestui împărat. Însă pe baza anumitor descoperiri arheologice, a unor analogii stilistice cu emisiunile monetare ale altor cetăţi greceşti din regiunea Pontului Euxin, se poate observa distribuţia emiterii monedelor pseudo-autonome cu capul lui Herakles pe avers începând cu perioada anterioară lui Antoninus Pius. Nu putem exclude posibilitatea ca unele dintre acestea să fi fost emise şi în prima parte a domniei lui, ante 150 p.Chr., concomitent cu emisiunile cu bustul împăratului pe avers sau cu alte monede pseudo-autonome de tip Athena şi Demeter. După 150 p.Chr., atelierul callatian începe să emită piese de tip KTICTHC, cu anumite intermitenţe, în vremea împăraţilor din dinastiile Antoninilor şi Severilor şi chiar mai târziu.

Indicii importante pentru succesiunea şi cronologia acestor emisiuni pseudo-autonome ne sunt furnizate de structura câtorva depozite monetare, descoperite în mormintele din necropola de epocă romană timpurie de la Mangalia. Aceste ofrande băneşti, cu una până la nouă piese, mai mult sau mai puţin uzate, sunt alcătuite din numerar mărunt existent la un moment dat în circulaţie, fiind relevante pentru caracterizarea emisiunilor monetare ale cetăţii.

În 1927, la Mangalia a fost descoperit întâmplător mormântul de înhumaţie al unei femei, al cărui inventar funerar, alcătuit din două opaiţe de lut şi unul din bronz, fragmente ale unei cupe şi ale unui candelabru de bronz, fragmente ale unui vas de sticlă, trei cuie de fier, un colier cu medalion de aur, şase geme, precum şi cinci monede de bronz, a fost achiziţionat şi parţial editat de către G. Severeanu[12]. În studiul respectiv, autorul nu descrie detaliat piesele şi nici nu le ilustrează, aşa cum procedase cu restul obiectelor, ci se rezumă să afirme că acestea, emisiuni municipale callatiene, au fost bătute în vremea lui Antoninus Pius. Căutând prin dosarele şi registrele mai vechi de inventar din arhiva colecţiei „Maria şi dr. George Severeanu", noi am aflat numerele de inventar ale pieselor din micul depozit funerar şi putem preciza că toate cele cinci monede sunt emisiuni pseudo-autonome. Primele două dintre acestea sunt variante ale tipurilor înregistrate de Pick, la nr. 277, iar celelalte trei sunt emisiuni de tip KTICTHC. În funcţie de structura acestuia, am aşezat şi primele trei grupe ale monedelor pseudo-autonome: I, II, III. Trebuie să precizăm că monedele de tip KTICTHC din depozit sunt bine păstrate, cântărind peste media de greutate a fiecărei grupe.

Existenţa unor ştanţe comune de revers între grupa III (R1, R2) şi o altă categorie de emisiuni pseudo-autonome (Pick, 293) au impus-o pe cea din urmă ca fiind a IV-a serie, pentru care avem chiar şi un indiciu cronologic. În cadrul săpăturilor de salvare desfăşurate în necropola romană timpurie de la Neptun – Mangalia Nord a fost descoperit un depozit monetar, depus într-un mormânt de înhumaţie[13]. Acesta este alcătuit din trei monede pseudo-autonome din grupa IV (Pick, 293), emise de Callatis, două piese bătute de Tomis, dintre care una de la Commodus şi o alta ilizibilă, precum şi trei emisiuni imperiale romane, de la Vespasian, Antoninus Pius, şi o piesă cu emitent neprecizat. Depozitul îngropat în vremea lui Commodus constituie un *terminus ante quem* pentru emisiunile din grupa IV, cu excepţia situaţiei în care ele ar fi fost emise mai târziu decât moneda de la Commodus, ceea ce ni se pare puţin probabil. Având în vedere faptul că reprezintă una dintre cele mai mari emisiuni (o ştanţă de avers cu cinci pentru revers), cu cel mai mare număr de piese editate (cca 30), aceasta ar putea fi legată, cu titlul de ipoteză, mai degrabă de măsurile financiare adoptate de autorităţile imperiale după incursiunea costobocilor din anul 170. Pentru refacerea incintei callatiene, distrusă în urma atacurilor acestei populaţii, în anul 172 guvernatorul Moesiei Inferior, M. Valerius Bradua, a luat măsuri excepţionale instituind un nou impozit pentru reconstruirea zidurilor cetăţii pe cheltuiala cetăţenilor[14]. Prezenţa în tezaur a monedelor imperiale de la Vespasian şi Antoninus Pius dovedeşte că nu este exclusă o emitere a celor pseudo-autonome mai timpurie şi o păstrare

îndelungată a lor în circulația monetară. Până la confirmarea sau infirmarea unei astfel de ipoteze, preferăm să situăm cronologic această grupă într-un interval de timp larg, ce se încheie cu domnia lui Commodus.

În virtutea existenței unor ștanțe comune de revers între emisiunile grupelor III și IV (R1, R2), precum și a structurii depozitului de la Neptun, noi considerăm datarea inventarului funerar al mormântului, editat de dr. G. Severeanu, în vremea lui Antoninus Pius prea timpurie și înclinăm mai curând pentru perioada domniei lui Marcus Aurelius.

Plasarea acestuia în epoca Antoninilor este confirmată indirect și de structura unui mormânt de incinerație, descoperit tot la Mangalia, într-un tumul aflat la limita de vest a cetății[15]. Inventarul mormântului, datat de C. Preda la mijlocul secolului al II-lea, este mult mai bogat decât cel din colecția dr. Severeanu, dar cuprinde în general aceleași categorii de obiecte: podoabe din aur, un candelabru și trei vase de bronz, un opaiț de argint, obiecte de sticlă și vase de lut. Pe lângă acestea, au fost depuse și nouă monede, unele dintre ele fiind emise în vremea împăraților Traian, Hadrian și Antoninus Pius. Deoarece nu au fost publicate în detaliu în studiul respectiv, ci doar menționate, noi așteptăm o editare completă a lor și deci, mai multe informații, care pot ajuta la clarificarea datării emisiunilor pseudo-autonome.

Analiza monedelor depuse în mormintele descoperite la Mangalia, în 1974 și 1976[16], ne oferă câteva trăsături generale asupra numerarului aflat în circulație la Callatis la un moment dat. Astfel, în grupul de morminte de înhumație descoperit în 1974, în zona dintre Mangalia și Saturn, dintre cele în care s-au depus monede cel mai vechi este M4, al cărui inventar cuprinde două piese de bronz pseudo-autonome callatiene, tip general Pick, 276, urmat cronologic de M7, în care s-au aflat două monede coloniale grecești: o emisiune pseudo-autonomă de la Anchialos, tip Mușmov, 2772[17], precum și o piesă odessitană din timpul lui Marcus Aurelius. În M1 și M2 au fost descoperite câte o monedă pseudo-autonomă callatiană din grupa IV (Pick, 293), iar în M6 a fost depusă o piesă oxidată și ilizibilă. Ultimul pare să fie M8, în care a fost găsită o monedă bătută de Callatis, în vremea lui Commodus.

Spre deosebire de acest prim grup care se situează cronologic într-o perioadă anterioară lui Antoninus Pius, mergând până la Commodus, cel de-al doilea pare să se încheie mai devreme. Dacă în M13 și M16 au fost depuse câte o monedă pseudo-autonomă tip Demeter, emise de Callatis (Pick, 284), monede a căror datare rămâne încă incertă, în M12 au fost descoperite o piesă imperială de la Hadrian și o emisiune colonială de la Antoninus Pius, bătută la Niceea. De asemenea, în M15 au fost găsite două monede imperiale romane de la Drusus și Antoninus Pius (138).

Dacă pentru aceste grupe, I–IV, am avut câteva indicii cronologice, pentru distribuția celor care urmează am urmărit îndeosebi aspectele de ordin stilistic și iconografic.

În încercarea de a plasa monedele din grupa V, cele cu capul lui Herakles acoperit cu pielea leului din Nemeea pe avers, noi am urmărit acest tip de reprezentare în iconografia imperială romană[18]. După o emisiune singulară de la

Hadrian, un sesterț pe aversul căruia apare împăratul, cu capul acoperit cu pielea leului, doar Commodus preia această imagine, fiind reprezentat astfel pe două medalioane de bronz, diferite numai prin poziția bustului, spre dreapta sau spre stânga, și care au fost emise spre sfârșitul domniei, în anul 192. Acest mod de reprezentare, lipsit de popularitate în epoca Severilor, va fi apoi preluat abia de Gallienus, în 261.

În lumea greacă, atelierul monetar din Hadrianopolis a emis monede pseudo-autonome, având pe avers capul lui Herakles, acoperit cu pielea leului, dar de un nominal mult mai mic și care au fost datate în a doua jumătate a secolului al II-lea[19]. Reversul monedelor din grupa V, cu Tyche, se regăsește pe piese de doi assaria emise de Tomis în vremea lui Commodus (Regling, 2725, 2726). De aceea, până la apariția unor noi dovezi de ordin cronologic, propunem datarea emisiunilor acestei grupe spre sfîrșitul secolului al II-lea, în timpul acestui împărat.

Grupa VI se reîntoarce la reprezentarea pe revers a zeiței cetății, cu Nike, imprimată pe emisiunile callatiene încă de la Faustina Iunior (Pick, 297), precum și la Cybele, care este însoțită de un leu la picioarele ei. Imaginea Cybelei alături de leu este imprimată la Tomis, începând cu Lucilla (Regling, 2681, cu același nominal) și la Histria, de la Commodus (Pick, 486). Dar înmulțirea acestor reprezentări va avea loc de-abia de la Septimius Severus (Pick, 495, 496; Regling, 2795).

În absența unor elemente certe de cronologie, am datat larg această grupă, precum și pe următoarele, VII și VIII, legate printr-o ștanță de revers comună, în epoca Severilor. Reprezentarea lui Hermes pe berbec, prezentă la Callatis încă de la grupa III, este destul de puțin întâlnită în iconografia cetăților grecești, în perioada imperială romană. La Nikopolis ad Istrum există o serie de emisiuni de la Septimius Severus, pe care este imprimat fie Hermes, însoțit de un berbec (Pick, 1305) sau de un cocoș (Pick, 1304), fie Herakles călare pe un mistreț (Pick, 1309). La Tomis, este redat Hermes având un berbec la picioarele sale pe monede de la Septimius Severus (Regling, 2743). Însă imaginea zeului călare pe berbecul ce aleargă spre dreapta, ținându-și kerykeionul în mâna dreaptă, apare numai pe o monedă de un nominal inferior, emisă de atelierul din Pautalia, în vremea lui Geta Caesar (198–209)[20].

În ceea ce privește imaginea lui Herakles purtând pielea leului înnodată la gât, de pe aversul pieselor din grupa IX, apare în iconografia imperială romană chiar de la Traian și Hadrian. La Commodus, însuși împăratul apare în această ipostază pe emisiuni de bronz, din anii 191–192. În iconografia cetăților grecești, atelierul monetar din Tyr are o tradiție a acestei reprezentări a lui Herakles, începând de la Hadrian până la Geta. Interesant este faptul că Heraclea Pontică, metropola Callatisului, emite în vremea lui Geta (ca Augustus, 209–212) monede cu bustul împăratului pe avers și cu capul lui Herakles, cu pielea leului la gât pe revers[21]. Din aceste motive, am preferat să situăm grupa IX în al doilea deceniu al secolului al III-lea.

Pentru grupa X nu avem nici un indiciu cronologic ori stilistic, însă pare a fi una dintre emisiunile târzii ale cetății, poate din epoca Severilor, poate chiar de la

Gordian al III-lea. Reprezentarea Athenei cu Nike este imprimată la Tomis, unde, după câteva emisiuni din a doua jumătate a secolului al II-lea, de la Lucilla (Regling, 2678, cu același nominal) și Crispina (Regling, 2727), zeița va reapare pe monede de-abia la Elagabal (Regling, 3115, 3116). Imagini ale Athenei cu lance, pateră și scut, fără Nike, se regăsesc la Callatis pe reversul emisiunilor de la Septimius Severus (Pick, 309) sau Gordian al III-lea (Pick, 340).

Ultima grupă, XI, prezintă trăsături stilistice asemănătoare cu o emisiune a cetății Perinthos[22], care este datată în perioada lui Severus Alexander, în a doua neocorie a cetății, așa cum relevă legenda de pe revers. Noi înclinăm să datăm piesele din această grupă în intervalul de timp începând cu Elagabal și cel mai târziu la Severus Alexander.

În ceea ce privește forma rectangulară a literei sigma, care se asociază întotdeauna pe monedele pseudo-autonome de tip KTICTHC din grupele IV, IX, X cu sigla B a nominalului[23], aceasta apare, în general, pe emisiunile târzii ale atelierelor monetare: la Callatis începând cu Severus Alexander (Pick, 333, 335), la Histria (Pick, 500), Niceea (Recueil[24], I, 3, p. 448-449, 398, 400), Nicomedia (Recueil, I, 3, p. 539, 174), Odessos (Regling, 2291) și Tomis (Regling, 3048–3049) din epoca Severilor, iar la Dionysopolis (Pick, 385–404) de la Gordian al III-lea. Dar sunt și excepții, rare imprimări de legende cu sigma rectangular pe piese de la Hadrian în Nicomedia (Recueil, I, 3, p. 522, 43) și Amisus (Recueil[25], I, 1, p. 86, 110) sau în vremea lui Caligula la Tomis (Regling, 2577–2579). Datarea grupei IV spre sfârșitul domniei lui Commodus nu este contrazisă de aceste aspecte de ordin istoric.

În ciuda unei aparente varietăți a reprezentărilor de pe reversul acestor emisiuni, doar câteva sunt divinitățile reprezentate. Dacă grupa I o preferă în exclusivitate pe zeița cetății, pe reversul grupelor II, III și IV apare numai Cybele, cu tympanon și pateră. Grupa V o imprimă numai pe Tyche. Pe reversurile grupei VI, sunt imprimate concomitent zeița cetății și Cybele, ultima fiind redată numai aici alături de protoma unui leu. Ulterior, în celelalte grupe, zeița cetății nu mai apare, locul ei fiind luat de Cybele. Din grupa VII, Cybele poartă, pe lângă atributele obișnuite, și un sceptru, pentru ca în grupa următoare, VIII, să preia chiar și atributele zeiței cetății, purtând-o pe Nike pe mâna dreaptă. Chiar și aceste observații pledează pentru o datare mai târzie a acestei grupe, în epoca Severilor, pentru că nu se mai păstrează reguli precise în redarea atributelor fiecărei divinități. Aceleași considerente s-ar putea aplica și Athenei de pe reversul grupei X, identificată astfel în virtutea coifului pe care-l poartă divinitatea imprimată. Celelalte două serii, IX și X, au pe revers pe Tyche, numai în primul caz și pe Cybele, cu atributele tradiționale.

Reducând greutățile pieselor la nominalul de bază, un assarion, noi am încercat să grupăm seriile enumerate și din punct de vedere ponderal. Și putem observa astfel că grupele I și II au media de greutate înaltă, de cca 2,60 și respectiv 2,50 g. Următoarele serii, III, IV, VI, VII, au o greutate medie situată între o limită inferioară de 2,24 g, mergând până la 2,29 g. O excepție o constituie emisiunile

grupei V care ating o medie destul de înaltă pentru vremea lui Commodus, de cca 2,58–2,60 g. Aceasta s-ar explica fie printr-o datare necorespunzătoare a grupei, fie printr-un caracter excepţional al emisiunii dedicate lui Commodus. Greutatea medie a seriilor VIII şi IX scade vertiginos la cca 2,13–2,14 g, pe care o considerăm drept limită inferioară şi înclinăm pentru o limită superioară de cca 2,20 g. Pentru ultimele grupe, destul de puţin cunoscute, X şi XI, media de greutate creşte la cca 2,27 şi respectiv 2,26 g, dar cu siguranţă aceste valori sunt influenţate de numărul mic de piese: una, respectiv două emisiuni.

Toate nelămuririle legate de datare sau de evoluţia metrologică a acestor emisiuni vor fi clarificate în viitor prin editarea cât mai multor monede de acest tip.

NOTE

[1] H. Arigoni, *Numismata quaedam cuiuscunque formae et metalli musei Honorii Arigoni Veneti*, II, Tarvisii, 1744 (non vidi).

[2] V.J. Du Val, E. Froelich, *Nomismata Cimelii Caesarei Regii Austriaci Vindobonensis*, I, Viena, 1754 (non vidi).

[3] J. Eckhel, *Catalogus musei caesarei Vindobonensis numorum veterum*, Viena, 1779 (non vidi).

[4] Th.E. Mionnet, *Description de médailles antiques, grecques et romaines. Supplément*, 2, Paris, 1822.

[5] A. von Sallet, *Beschreibung der antiken Münzen I: Taurische Chersonesus, Sarmatien, Dacien, Pannonien, Moesien, Thracien, Thracische Könige*, Berlin, 1888 (non vidi).

[6] J. Pellerin, *Recueil de médailles de peuples et de villes*, 1, Paris, 1763 (non vidi).

[7] Th.E. Mionnet, *Description de medailles antiques, grecques et romaines*, I, Paris, 1806.

[8] C. Ramus, *Catalogus numorum veterum Graecorum et Latinorum musei regis Daniae*, Copenhaga, 1816, I, p. 98, nr. 1 (non vidi).

[9] D. Sestini, *Lettere e dissertazioni numismatiche ossia descrizione de alcune medaglie rare del museo ducale di Gotha 9*, Berlin, 1806 (non vidi).

[10] C. Preda, SCN, II, 1958, p. 119.

[11] Monede emise de Callatis, cu bustul lui Antoninus Pius, au fost editate de L. Ruzicka, ZfN, 30, 1913, p. 302, nr. 296b şi pl. VIII/15; C. Preda, *op.cit.*, p. 113, nr. 8 şi pl. II/8, care menţionează existenţa unei astfel de piese şi în colecţia dr. Severeanu. Un tip de emisiune diferit de cele enumerate, dar care rămâne să fie confirmat şi de alte descoperiri, se află în colecţia M.C. Sutzu şi a fost publicat de C. Moisil, CreştCol, oct.–dec. 1912 (Col. Sutzu, I), p. 16, nr. 61 şi preluat de M.C. Sutzu, AARMSI, 35, 1913, 13, p. 365, nr. 21.

[12] G. Severeanu, BSNR, 23, 1929, p. 1–10.

[13] R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6, 1973, p. 370–371, nr. 193–200, cu ilustraţie.

[14] R. Vulpe, DID, II, Bucureşti, 1968, p. 165–166; Al. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, III. Callatis et son territoire*, Bucureşti, 2000, p. 72.

[15] C. Preda, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 233–249.

[16] Elena Bârlădeanu-Zavatin, Pontica, 10, 1977, p. 128–152.

[17] N. Muşmov, *Antičnite moneti na Balkanskija poluostrov*, Sofia, 1912, p. 153, nr. 2772. Trimiterea Elenei Bârlădeanu-Zavatin din textul menţionat la nota 16, la nr. 2272, care reprezintă o emisiune a Tomisului, este probabil o eroare de editare.

[18] P. Bastien, *Le buste monetaire des empereurs romains*, II, Wetteren, 1992, p. 369–384.

[19] Jordanka Jurukova, *Monetosečeneto na gradovete v Dolna Misia i Trakia II–III v. Hadrianopol*, Sofia, 1987, p. 241.

[20] L. Ruzicka, *Die Münzen von Pautalia*, Izvestija Institut, 7, 1932–1933, p. 193, nr. 821a.

[21] SNG von Aulock, *Pontus, Paphlagonien, Bithynien*, 2 (333–676), nr. 396.

[22] Edith Schönert, *Griechisches Münzwerk. Die Münzpragung von Perinthos*, Berlin, 1965, p. 123, nr. 219 şi pl. 8/219.

[23] Siglele nominalului sunt imprimate pe monede începând cu Marcus Aurelius la Tomis (Regling, 2662-2677), cu Commodus la Dionysopolis (Pick, 374) şi Histria (Pick, 488) şi din epoca Severilor, la Callatis (Pick, 301) şi Markianopolis (Pick, 595–602).

[24] W.H. Waddington, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure, I, 3. Nicee, Nicomedie*, Paris, 1910.

[25] Idem, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure, I, 1. Pont, Paphlagonie*, Paris, 1925.

MONNAIES CALLATIENNES PSEUDO-AUTONOMES DE TYPE KTICTHC

RÉSUMÉ

Les auteurs présentent 53 monnaies de bronze émises par l'atelier monétaire de Callatis aux IIe–IIIe siècles apr. J.-C., qui ont sur l'avers l'effigie d'Héraclès et, à l'exception du premier groupe, la légende KTICTHC.

Après 150 apr. J.-C., l'atelier de Callatis commence à frapper des pièces de type KTICTHC et continue avec des interruptions au temps des empereurs Antonins et Sévères et plus tard.

Les monnaies qui sont illustrées ici appartiennent au Cabinet des Médailles du Musée de la Ville de Bucarest et à la collection Virgil Ioniţă.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. I. Monnaies des groupes I (1–10), II (11–14) et III (15–19).

Pl. II. Monnaies des groupes IV (20–34), V (35–36) et VI (37–38).

Pl. III. Monnaies des groupes VI (39–42), VII (43), VIII (44–48), IX (49–50), X (51) et XI (52–53).

Tableau I–IX. Répartition des poids des monnaies des groupes I–IX.